

1838 TARİHLİ OSMANLI-İNGİLİZ TİCARET SÖZLEŞMESİ VE SONUÇLARI

*Yrd.Doç.Dr. İbrahim DURHAN**

I- Sözleşmenin Doğuşunu Hazırlayan Olaylar

Sözleşmenin, gümrük tarifesindeki anlaşmazlıktan çıktığı kabul edilir¹. 1806 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında gümrük tarifesine ilişkin bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşmede, ithal ve ihraç maddelerinin değeri üzerinden %3 gümrük vergisi öngörülmüştü. Yine aynı sözleşme ile bu tarifenin on dört yılda bir yenileneceği kararlaştırılmıştı. Nitekim gümrük tarifesi 1820 yılında yenilenmişti. Tarifenin 1834 yılında tekrar yenilenmesi gerekirken, bu tarihte taraflar arasında anlaşmazlık çıktı. İngiltere eski tarifenin devam etmesini isterken Osmanlı Devleti, içinde bulunulan koşullara uygun yeni bir tarifenin yapılmasını istemekteydi. İngiltere'nin tarifenin yenilenmesine uzak durması nedeniyle Osmanlı Devleti, artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere yeni tedbirler aldı. Özellikle yeniçeri ocağının kaldırılmasından (1826) sonra kurulan yeni bir ordu (Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye) nun ihtiyaçlarının karşılanması ve artan fiyatlar karşısında 1820 tarifesinin çok düşük düzeyde kalmasının neden olduğu gelir kayıplarının giderilmesi için yeni vergiler ihdas olundu ve *yed-i vâhid* denilen iç ticarete ilişkin düzenlemeler yapıldı². Yapılan bu düzenlemeler İngiltere'yi rahatsız etti. Dört yıl süren müzakereler ve pazarlıklar sonucunda 1838 tarihli ticaret sözleşmesi imzalandı.

Ne var ki gümrük tarifelerine ilişkin anlaşmazlık, ticaret sözleşmesinin yüzeysel nedenidir. Derindeki nedenler ise, Fransız devriminin etkileri, sanayi devriminin etkileri, Mısır sorunu ve bu sorunun sonuçlarıdır.

1- Fransız Devrimi Ve Osmanlı Devletine Etkileri

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı, çağdaş dünyanın oluşumunu belirleyen iki önemli devrime sahne olmuştu. Bunlardan biri Fransız devrimi, diğeri ise İngilte-

* Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ Ahmet YÜCEKÖK, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt.XXIII, No:1, Mart-1968, s.396.

² Mübahat S.KÜTÜKOĞLU, "Baltalimanı Muahedesi", İslâm Ansiklopedisi, C.5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s.38.

re kökenli sanayi devrimidir³. Bu devrimlerle hızlı bir gelişme sürecine giren Avrupa'da ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkeler karşısında Osmanlı Devleti, başlangıçta duyarsız kaldı⁴. Bu akımın, Osmanlı Devleti'ni etkilemeye başlaması üzerine birtakım tedbirler aranmaya başlandı. Ancak, alınan tedbirler, geleneksel yapının ve anlayışın daha sıkı olarak korunması şeklinde olmaktaydı. Tanzimat öncesinde yapılan bazı yüzeysel ıslahat (yenileşme) hareketleri ise, Batıda ortaya çıkan yeni düşünce akımı karşısında çok cılız kalmaktaydı. Fransız devriminin prensiplerinden doğan ulusçuluk akımı; çok etnili bir devlet olan Osmanlı Devleti'nde, ayrılıkçı bir etkiye yolaçtı. Bu etki özellikle, ağırlıklı olarak zimmi teb'anın yerleşik bulunduğu Balkan yarımadasında görülmüştür⁵.

Ulusçuluk akımının yayılmasıyla başlayan çözülme ile, daha XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti tarih sahnesinden silinebilirdi. Ancak, Osmanlı Devleti üzerinde çeşitli çıkar hesapları olan ülkelerin kendi aralarındaki rekabetleri ve denge politikaları, Osmanlı Devleti'ne yaklaşık yüzyıl kazandırmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti; tüm koşullar aleyhine olmasına karşın, büyük çapta bir çözülme yaşamaksızın⁶, varlığını XIX. yüzyılda da sürdürmüştür. Bu suretle, dış tehdit nedeniyle parçalanma tehlikesinden bir ölçüde uzak olan Osmanlı Devleti; bir yandan Mısır valisinin isyanıyla ortaya çıkan tehdidin bertaraf edilmesi, diğer yandan toprak düzeninin bozulması⁷ sonucunda güçlenen ayanların nüfuzunun kırılması ve merkezi otoritenin yeniden sağlanması çabalarına ağırlık verdi. Bu iç tehditlerin dışında bir diğeri ve belkide en önemlisi, Batıda ortaya çıkan büyük düşünce hareketinin, ülke içerisinde gösterdiği etkisi idi. Bu düşünce hareketi, daha çok gayrimüslim unsurlar (zimmiler) üzerinde etkili olmuş ve bu unsurların ayrılıkçı istemlerini artırıcı rol oynamıştır.

Fransız Devriminin ortaya koyduğu ulusçuluk, özgürlük, eşitlik gibi kavramlar; başlangıçta, propaganda ile ve siyasi amaçlarla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim halkına aşılandı ve daha sonra bazı devletler, bu düşüncelerin ya-

3 Zafer TOPRAK, "Eski Türkçe Yazında Temel Hak ve Özgürlükler", Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan, İstanbul Barosu Yayınları, 1992, s.531.

4 Bernard LEWIS, Modern Türkiye'nin Doğuşu (çev. Metin Kırath), 5.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.41.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz., Enver Ziya KARAL, Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856), Cilt:V, 5.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.104 vd. (sonraki atıflarda "Osmanlı Tarihi, C.V" olarak kısaltılmıştır)

6 1816 yılında Sırbistan'a özerk statü tanınması, 1829 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığına kavuşması gibi münferit olaylar, Osmanlı Devleti'nin tümüyle parçalanması anlamına gelmiyordu. Kaldı ki bu olaylar; genel denge korunarak, büyük devletlerin (İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya'nın) kontrolü altında vukubulmaktaydı. A.Hâmid ONGUNSU, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.4-5.

7 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Halil CİN, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3.bası, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Konya, 1992, s.328 vd.

yılması ve kökleşmesi için yardımlarda bulundular⁸. Osmanlı yöneticileri, devleti parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya getiren bu gelişmeler karşısında, yeni düşünce hareketinin olumsuz etkilerini nötralize etmek ve parçalanmanın önüne geçmek amacıyla birtakım tedbirler almak durumunda kaldılar. Tanzimat Fermanının ilânını gerekli kılan nedenlerden biri de budur. Bu fermanla; özgürlük ve eşitlik ilkeleri bakımından, tüm Osmanlı halkını kapsayan ifadeler yer verilmiş⁹ ve bu suretle Batıda ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkelerin yıkıcı etkileri bertaraf edilmek istenmiştir¹⁰. Osmanlı Devleti bu sorunlarla meşgul iken, bir başka devrimin – sanayi devriminin – etkileri ile karşılaşmıştır.

2-Sanayi Devrimi Ve Sonuçları

Avrupa’da ilk sanayi devrimi İngiltere’de gerçekleşmişti. 1820’lerin başında sanayi devrimini tamamlayan İngiltere, Avrupa’da rakipsiz duruma gelmişti¹¹. O tarihlerde henüz sanayi devrimini tamamlayamayan Kıta Avrupası ülkeleri, İngiltere sanayi ürünlerinin kendi pazarlarına girmesini engellemek için korumacı önlemler almakta idiler¹². Bu durum karşısında İngiltere, kendisine yeni pazarlar aramaya başladı. Zira sanayi devrimi sonucunda ürünler; el emeğine dayalı geleneksel üretim düzenine göre çok daha ucuz, seri ve bol miktarda üretilmeye başlandı. Bu yeni üretim şekli, önce Avrupa’nın daha sonra diğer ülkelere geleneksel üretim düzenini alt-üst etti.

⁸ Ulusçuluk düşüncesinin yayılmasında ve daha sonra isyanların (Sırp ve Yunan isyanları) ortaya çıkmasında Fransa, İngiltere ve Rusya’nın oynadığı rol için bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.101-118.

⁹ Bülent TANÖR, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), 3.bası, YKY(Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.), İstanbul, 1999, s.88 vd.

¹⁰ Tanzimat Fermanının ilanı, içte ve dışta genel bir hoşnutluk yaratmıştı. Ancak, Batı’da ortaya çıkan yeni düşünce hareketi ve ulus bilinci ile gelişen gayrimüslim unsurlar, bu fermanın verdiği haklarla yetinmek istemediler. Hatta verilen bu haklar, (bazı dış devletlerin de desteği ile) onların ayrılıkçı istemlerini körüklemiştir.

¹¹ İngiltere’nin o dönemdeki konumunu ve gücünü ortaya koyabilmek bakımından bazı istatiki bilgiler verecek olursak; Avrupa’daki sanayi veriminde meydana gelen artışın yaklaşık 2/3’ünü İngiltere gerçekleştirmiş ve dünya imalat üretimindeki payı %1.9’dan %9.5’e yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda teknolojik gelişmelerin diğer Avrupa ülkelerine de yayılmasına rağmen, 1860’lı yıllara gelindiğinde bu oran %19.9’a yükselmıştır. Bu tarihlerde İngiltere, dünya demir üretiminin %53’ünü, kömür ve linyit üretiminin de %50’sini gerçekleştiriyor ve dünya pamuk veriminin yarısına yakını tüketiyordu. Yine İngiltere, Almanya’nın 5 katı, Fransa’nın 6 katı ve Rusya’nın 155 katı daha fazla enerji tüketiyordu. Dünya ticaretinin 1/5’ini ve mamul mallar ticaretinin ise 2/5’ini İngiltere elinde tutmaktaydı. Dünya ticaret gemilerinin 1/3’ünden fazlası İngiliz bayrağı taşımakta ve bu oran düzenli olarak artmaktaydı. Daha geniş bilgi için bkz., Paul KENNEDY, Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri (çev. Birtane Karanakçı), 5.bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, s.178 vd.

¹² Bilâl ERYILMAZ, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s.80.

Coğrafi keşifler ve sanayi devrimi sonucunda Avrupa'nın ve giderek Dünya'nın zenginliklerini eline geçiren Avrupa burjuvazisi, Dünya düzenini kendi çıkarları ve ideolojisine göre oluşturmaya yöneldi. Avrupa'da ekonomik iktidarının yanında 1789 Fransız devrimi ile siyasal, sosyal, hukuksal ve felsefi iktidarını da kurmuş olan Avrupa burjuvazisi; monarşik krallığı safdışı için liberalizm, kilise otoritesini ortadan kaldırmak için laisizm ve imparatorluk rejimlerini yıkmak için de nasyonalizm (ulusçuluk) reaksiyonu göstermişti. Avrupa'da bu üç akım (liberalizm, laisizm ve nasyonalizm) ile egemen bir güç haline gelen Avrupa burjuvazisi (veya kapitalizmi), XIX. yüzyılın ortalarına doğru Dünya'yı sömürgesi haline getirmek için bu akımları Avrupa dışına ihraç etmeye başladı¹³. Bu dönemde, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki gümrük tarifelerine ilişkin anlaşmazlık devam etmekteydi. İngiltere kendi sanayiinin ihtiyaçlarını karşılayacak bir sözleşme için Osmanlı Devletini ikna etmenin yollarını aramaktaydı. İngiltere'nin beklediği ya da aradığı fırsat, Mısır sorunu ile ortaya çıktı. 1838 ticaret sözleşmesinin (ve bunu takip eden diğer ticaret sözleşmelerinin) doğuşunda önemli rol oynayan Mısır sorunu ve sonuçları üzerinde ayrıca durmak istiyoruz.

3- Mısır Sorunu

Mısır sorununun yüzeysel nedeni, Mehmet Ali Paşa'nın Navarin'de yanan donanmasını yeniden kurabilmek için Suriye'nin ormanlarından yararlanmak ve bu yüzden Suriye valiliğinin de kendisine verilmesini istemesidir. Ancak Mısır valisinin, bu istemin dışında ve üstünde daha büyük hedefleri ve emelleri bulunduğu iddia olunmuştur¹⁴. Mısır sorunu, başlangıçta dış ülkelerin dikkatini çekmedi ve Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olarak görüldü. Ancak, devletin bu isyanı bastırmakta aceze düşmesi ve yapılan savaşların Mısır valisi lehine sonuçlanması¹⁵ üzerine dış ülkeler, bölgedeki dengelerin bozulmasını önlemek ve çıkarlarını korumak için bu soruna ilgi göstermeye başladılar.

a) Mısır Sorununun Uluslararası Boyut Kazanması

Mısır sorununun askeri bir çatışmaya dönüşmesi, 1831 yılında Mısır'ın Suriye'yi işgal etmesiyle başladı. Bir yıl sonra (1832'de) yapılan savaşta ise Osmanlı Devleti, Mısır karşısında ağır bir yenilgiye uğradı¹⁶. Bu yenilgi karşısında tüm Osmanlı ülkesinin tehdit altında olduğunu düşünen padişah, dış ülkeleri

13 Süleyman KOCABAŞ, Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı, Vatan Yayınları, İstanbul, 1993, s.28-29.

14 Bkz., Oral SANDER, Siyasi Tarih (İlkçağlardan- 1918'e), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1989, s.210 ; KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.128-130.

15 Osmanlı Devleti ile Mısır arasında yapılan savaşlar ve bu savaşların sonuçları için bkz., SANDER, age., s.211 vd.

16 Stanford J.SHAW, Ezel Kural SHAW, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (çev.Mehmet Harmancı), Cilt.II, e Yayınları, İstanbul, 1983, s.61 vd.

yardıma çağırarak zorunda kaldı. O günün koşullarında, yardım alınabilecek en uygun ülke olarak görülen (coğrafi yakınlığı da nazara alınarak) Rusya'dan yardım istendi. Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir konuma geçmek isteyen Rusya, bu istemi hemen kabul etti ve 5 Nisan 1833'te İstanbul'a asker gönderdi. Bu olay, Batılı ülkeleri de harekete geçirdi. Çünkü; Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliği, Batılı ülkelerin özellikle Fransa ve İngiltere'nin bu bölgedeki çıkarları ile çatışmaktaydı. Bu nedenle, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki fiili etkinliğini ortadan kaldıracak ve Rus kuvvetlerinin çekilmesini sağlayacak bir çözüm bulunmalıydı. Bunu sağlayacak en etkili çözüm, Rus kuvvetlerinin gelme nedenlerini ortadan kaldırmaktı.

Rus kuvvetleri; Osmanlı Devleti'nin 1832 yılında yaptığı savaşı kaybettikten sonra Mısır kuvvetlerinin Anadolu'ya yerleşmeleri üzerine çağırılmıştı. Diğer bir deyişle Rus kuvvetlerinin varlık nedeni, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'daki fiili varlığıdır. Bu itibarla, Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu terketmeleri halinde, Rus kuvvetlerinin varlık nedeni ortadan kalkacaktı. Bu sonucu elde edebilmek için Fransa ve İngiltere, Mısır üzerinde baskı kurmaya başladılar ve *Kütahya Barışı*'nin¹⁷ imzalanmasını sağladılar.

Bu barıştan sonra Mısır kuvvetlerinin Anadolu'yu boşaltması üzerine, Rus kuvvetleri de çekilmek durumunda kaldı. Ancak, Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğini kaybetmek istemeyen Rusya, askerlerini çekerken Osmanlı Devleti ile bir ittifak andlaşması (*Hünkar İskelesi Andlaşması*) imzaladı¹⁸. Osmanlı Devleti'ni de böyle bir ittifak andlaşmasını imzalamaya iten nedenler bulunmaktaydı. Kütahya barışı, Mısır sorununa kesin bir çözüm getirememişti. Mısır valisi, Kütahya barışında kendisine bir padişah fermanı ile tanınan hakların yeterli güvence sağlamadığını düşünüyordu. Osmanlı padişahı ise, Mısır'ın yeni bir saldırısından kuşku duymaktaydı. Böyle bir ortam içerisinde Mısır sorununun tarafları, kendilerini güvence altına alacak yollar aramaya başladılar. Mısır; Batılı ülkelere, özellikle Fransa'ya yaklaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne gelince, daha çok Mısır'ın çıkarlarını kollayan Kütahya barışının imzalanmasındaki rolleri nedeniyle İngiltere ve Fransa'ya güven duyulamayacağı düşüncesi ağırlık

¹⁷ 14 Mayıs 1833 tarihinde Osmanlı Devleti ile Mısır arasında yapılan "Kütahya Barışı", devletlerarası bir andlaşma niteliğinde değildi. Zira bu barış, padişahın valisine birtakım haklar tanıyan fermanı ile sağlanmıştı. Fermanlar; nasıl ortaya çıkıyorlar ise aynı şekilde geri alınabilmesi olanaklı olan, tek yanlı hukuksal belgelerdir. Bu nedenle Kütahya Barışı, Mısır sorununa kesin bir çözüm getirememiş, geçici bir barış ortamı sağlamıştır. Bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.136.

¹⁸ 8 Temmuz 1833 tarihinde imzalanan "Hünkar İskelesi Andlaşması"na göre; taraflardan birine bir saldırı durumunda, diğer taraf askeri yardımda bulunacaktı. Ancak, o günün koşullarında Osmanlı Devleti'nin bir askeri yardım yapacak durumda olmadığı düşünülerek, Rusya'nın bir saldırıya uğraması halinde boğazların yabancı devlet gemilerine kapanacağı hükmü, andlaşmaya dahil edildi. SANDER, age., s.211 vd. ; SHAW, J.S., SHAW, E.K., age., s.63-64.

kazandı. Buna karşılık Rusya, Mısır sorununun başından beri Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştı. Bu itibarla, Mısır tehlikesini bertaraf edebilmek için Rusya'ya güven duymaktan başka çaresi olmayan Osmanlı Devleti, Rusya ile ittifak andlaşmasını (Hünkâr İskeleyi Andlaşmasını) imzaladı¹⁹.

Bu andlaşma ile Rus himayesine girme yolu açılmış olsa da Osmanlı Devleti, andlaşmanın kendisine sağladığı güvenceden aldığı güç ile, Mısır'a karşı kaybet-tiklerini geri alma yollarını aramaya başladı. Kütahya barışı, Mısır sorununun her iki tarafını da memnun etmemişti. Mısır valisi bu barış ile az kazandığını, padişah ise çok kaybettiğini düşünmekteydi. Karşılıklı güvensizlik ortamı içerisinde Kütahya barışı uzun sürmedi. Nitekim, bir yıl kadar sonra yeni bir anlaşmazlık çıktı. Osmanlı Devleti bu kez, Batılı devletlerin de desteklerini temin etme çabası içine girdi. 1838 ticaret sözleşmesi ile İngiltere'nin siyasi yardımı sağlandı. Ancak, 1839 yılında Nizip'te yapılan savaşı, yine Osmanlı Devleti kaybetti²⁰.

Nizip zaferi, Mısır valisinin cür'etini arttırdı ve artık bütün isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettireceği düşüncesine kapıldı. Kendisine yapılan bütün teklifleri reddetti ve uzlaşmaz bir tutum içerisine girdi. Bu durum karşısında, güçlü bir Mısır'ı kendi çıkarları açısından tehlikeli gören Batılı ülkeler de gide-rek Osmanlı Devleti yanında yer almaya başladılar.

Mısır sorununa kesin bir çözüm bulunamaması ve Nizip yenilgisinden sonra, Osmanlı Devleti ile ittifak andlaşması imzalamış olan Rusya'nın bir askeri müdahalesinden kuşku duyan İngiltere, aktif olarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. Rusya ise; Mısır sorununun uluslararası bir boyut kazanmasından sonra, ittifak andlaşması ile elde ettiği üstün konumunu daha fazla devam ettiremeyeceğini düşünerek, İngiltere ile birlikte hareket etmeye başladı. Avusturya ve Prusya'nın da katılımı ile Londra'da biraraya gelen bu dört devlet arasında, Mısır sorununa ilişkin bir andlaşma yapıldı²¹. Daha sonra Fransa'nın da katılımı ile oluşan müttefik devletlerin askeri baskıları sonucunda Mısır valisi, kendisine teklif olunan andlaşma koşullarını kabul etmek durumunda kaldı²².

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.136-138.

²⁰ 29 Haziran 1839 yılında Nizip'te yapılan savaşın sonucu İstanbul'a ulaşmadan padişah II. Mahmut vefat etti ve yerine henüz onaltı yaşında olan oğlu Abdülmecit geçti.

²¹ 15 Temmuz 1840 tarihli andlaşmanın hükümleri ve sonuçları için bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.198 vd.

²² Müttefiklerin Mısır'a karşı 11 Ağustos 1840'ta başlayan askeri müdahaleleri, 25 Kasım 1840'ta sonuç verdi ve bu tarihte Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından andlaşma koşulları kabul edildi ve padişahın, 1841 tarihli "Mısır Valiliği imtiyaz fermanı" adını taşıyan fermanı ile Mısır sorunu sona erdi. Bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.199-202.

b) Mısır Sorununun Sonuçları

Mısır sorununun sonuçlarına gelince; Osmanlı Devleti'ni on yıl süreyle uğraştıran ve başlangıçta ülkenin bir iç sorunu gibi görünen Mısır sorunu, daha sonra diğer bazı ülkelerin karışmaları ile uluslararası bir sorun haline geldi. Bu sorunu, kendi gücü ile ortadan kaldıramayacağını anlayan Osmanlı Devleti, dış destek bulmanın yollarını aradı. Devletin varlığına yönelik bu büyük tehlikeyi (Mısır tendidini) bertaraf edebilmek için kendisine sunulan her türlü yardımı kabul eden Osmanlı Devleti, daha sonra bu yardımların bedelini ağır olarak ödemek durumunda kalmıştır.

Ancak, Mısır sorunu, Osmanlı Devleti ve tarihi bakımından olumlu bir sonuca da kaynaklık etmiştir. Hukuk devletine giden yolun açılmasını sağlayan ve ileride doğacak olan anayasal rejimin temelini oluşturan "*Tanzimat Fermanı*"nın ilânı, Mısır sorunu ile yakından irtibatlıdır. Fransız Devriminin ortaya çıkardığı liberal düşünceler, yani yöneten ile yönetilen arasında kopuksuz, organik ve işlevsel bağların kurulması süreci, özgürlük ve eşitlik ilkeleri, Osmanlı Devleti'nde uzun süre etkili olamadı²³. Avrupa'da ortaya çıkan bu yeni düşüncelerin, yarım yüzyıl aşkın bir süre sonra Osmanlı Devleti sınırları içine girişi ve merkezi otoriteyi etkileyişi, Tanzimat Fermanı ile olmuştur. Aynı şekilde, XVIII. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan, halkın verimliliğini arttıracak koruyucu önlemler zümresinden olarak, mülkiyet hakkının hukuksal güvence altına alınması²⁴ ve vergilemeye ilişkin yenilikler, bu fermanla sağlanmıştır.

Haklar bildirisi niteliğindeki Tanzimat Fermanı, Fransız Devriminde ilân edilmiş bulunan haklar bildirisi gibi bir halk hareketi sonucu ortaya çıkmış değildir. Ancak, Osmanlı padişahının, hiçbir zorlama olmadan ve *ihsan-ı şahane* kabinden olarak, fermanla belirtilen hakları teb'asına lütfettiği söylenemez. Ülkenin içinde bulunduğu ağır koşullar ve özellikle Mısır sorunu nedeniyle Batının desteğine muhtaç olan Osmanlı Devleti; Batıda ortaya çıkan yeni düşünce ve ilkeleri, bir fermanla kendi ülkesine getirerek, Batının sempatisini ve desteğini kazanmak istemiştir. Tanzimat Fermanının (ve bu ferman ile başlayan dönemin) doğuşunu hazırlayan nedenlerden biri de budur.

Mısır sorununun uluslararası bir boyut kazanmasından sonra her ülke bu sorundan, kendi çıkarlarına göre bir sonuç elde etmek gayreti içine girdi. Sorunun başlarında Rusya, Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir konuma geldi ve 1833 ittifak andlaşmasından sonra bu konumunun hukuksal dayanağı da mevcut oldu. Ancak Rusya, bu üstün konumunu bir süre sonra kaybetti. Özellikle 1839 Nizip savaşından sonra İngiltere, Mısır sorununun çözümüne ilişkin inisiyatifi ele

²³ SANDER, age., s.213.

²⁴ Şerif MARDİN, Türk Modernleşmesi (makaleler 4), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.14.

geçirdi ve olayları kendi çıkarlarına göre yönlendirmeyi başardı. Mısır sorunu sona erdiğinde, bu sorundan en kârlı çıkan ülke İngiltere oldu²⁵.

Mısır sorunu devam ederken İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1838 tarihli ticaret sözleşmesi, bu sorun nedeniyle İngiltere'nin elde ettiği belki de en önemli kazanım idi. Osmanlı Devleti'ni yarı sömürge haline getiren bu sözleşmeyi, aşağıda ayrı bir başlık altında ele alacağız.

II-1838 Tarihli Ticaret Sözleşmesi

Osmanlı Devleti, Mısır sorunu devam ederken ve Tanzimat Fermanının ilânından önce, bazı Avrupa devletleri ile ticaret sözleşmeleri imzalamıştı. İlk ticaret sözleşmesi, 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile yapılmıştı²⁶. Bu sözleşme, diğer Avrupa ülkeleriyle daha sonra yapılan ticaret sözleşmelerine kaynaklık etmiştir. Nitekim bu sözleşme hükümlerinden, diğer ülkelerin de yararlanabileceği hükme bağlanmıştı²⁷. Bu nedenle, sadece İngiltere ile yapılan ticaret sözleşmesi üzerinde durmakla yetineceğiz.

1-Sözleşme Öncesi Genel Görünüm

Sanayi devriminin yarattığı hammadde ve dış pazar ihtiyacı, Osmanlı Devleti'nin önemini arttırmıştı. Sanayi devrimini daha önce tamamlayan İngiltere, Avrupa pazarına giremedi. Zira, sanayileşme süreci içerisinde bulunan Avrupa ülkeleri, aldıkları tedbirlerle kendi sanayiilerini koruma yoluna gitmişlerdi. Aradığı pazarı Avrupa'da bulamayan İngiltere, daha uzak pazarlara yöneldi ve bu noktada Osmanlı Devleti, önemli bir pazar konumundaydı. Geniş coğrafyası, İran ticaretinde transit yol oluşu ve daha da önemlisi, ulusal ekonomi şuurunun henüz doğmamış bulunması Osmanlı Devleti'ni, en cazip pazar haline getirmekteydi. Ancak, Osmanlı ticaret rejiminde, (kapitülasyonlara rağmen) yabancı tüccarlar için hâlâ bazı sınırlamalar söz konusuuydu. İç ticarete uygulanan tekellilik (yed-i vahit usulü), malların bir yerden başka bir yere naklinde istenilen "izin tezkeresi", iç gümrükler, bazı malların ihracının yasaklanması gibi, serbest ticareti sınırlayan engeller bulunmaktaydı. İngiltere; hızla gelişen sanayisinin pazar ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bu engellerin kaldırılmasını, iç ve dış ticaretin liberalleşmesini istemekteydi. Ancak bu istemler, Osmanlı Devleti tarafından kolayca kabul edilecek istemler değildi. Zira, iç ve dış gümrük vergi-

²⁵ SANDER, age., s.213.

²⁶ Osmanlı Devleti'nin, ticaret sözleşmesi yaptığı diğer Avrupa devletleri için bkz., Enver Ziya KARAL, Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri, 1856-1861), Cilt.VI, 4.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.254. (Sonraki atıflarda "Osmanlı Tarihi, C.VI" olarak kısaltılmıştır)

²⁷ İngiltere ile yapılan 1838 ticaret sözleşmesinin metni için bkz., YÜCEKÖK, age., s.422-425 ; Ayrıca sözleşmenin önemli hükümleri için bkz., Murat SARICA, Siyasal Tarih, 2.bası, Ar Yayınları, İstanbul, 1983, s.125-126.

leri ile bazı ticari mallara uygulanan yed-i vahit usulü, Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarıydı²⁸. Yerli sanayiinin ve ticaretin korunması için Osmanlı Devleti'nin almış olduğu korumacı önlemler, yabancı sermaye önünde büyük engel teşkil etmekteydi. Sanayi devrimini ilk gerçekleştiren ve büyük çaptaki üretimine pazar arayan ülke olarak İngiltere için, ticaretin önündeki bu engeller ortadan kaldırılmalıydı. Ancak bunun için, uygun koşullar oluşmalıydı.

Mısır valisinin 1831 yılında başlayan isyanı, İngiltere'nin beklediği uygun koşulları hazırlayan bir sorun olarak ortaya çıktı. On yıl süreyle devam eden Mısır sorunu sırasında İngiltere, kendisini ticari hedeflerine ulaştırabilecek bir politika izledi. Geleneksel kapitülasyon imtiyazları, sanayi devrimi ile gelen yeni İngiliz çıkarlarını tatmin etmekten uzak kaldı ve yeni bir ticaret sözleşmesi gündeme geldi. Sonuçta, İngiltere'nin yapacağı yardımlara karşılık olarak, Osmanlı Devleti ile 1838 ticaret sözleşmesi imzalandı. Bu suretle, İngiltere'nin çıkarları ile çatışma halinde bulunan Osmanlı ticaret rejimi, İngiltere lehine olarak değiştirilmiş olmaktadır.

Bu sözleşme hükümlerinin, Osmanlı Devleti'nin bütününde (Mısır dahil) uygulanması hükmüne bağlandı. Böylece, İngiltere'nin bu sözleşme ile elde etmiş olduğu ayrıcalıklar Mısır'da da geçerli olacaktı. Bu hüküm, Mısır'ın da ekonomisine önemli bir darbe niteliğindeydi. Çünkü Osmanlılar gibi Mısır da ticarete tam serbestlik rejimini kabul etmemişti. Hatta Mısır; yed-i vahit usulünü dış ticareti devletleştirme yolunda kullanmış, bu sayede elde ettiği gelirle güçlü bir ordu kurmuş ve sanayisini geliştirme yolunda önemli atılımlar yapmıştı²⁹. Mısır'ın bu ticari rejimi ve güçlü konumu, İngiltere'nin bu bölgedeki çıkarları ile çatışmakta, Osmanlı Devleti bakımından ise bir tehdit unsuru olmakta idi.

Mısır'ın, Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunun kabulü, Osmanlı Devleti için olduğu kadar İngiltere için de önemli bir konudur. Çünkü ticaret sözleşmesinin hükümleri, Osmanlı Devleti'nin bütününde (Mısır'da da) geçerli olacağı kabul edilmişti. Bu nedenle, 1838 ticaret sözleşmesinin bir yönüyle, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyucu bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Tekellerin kaldırılması ve ticaretin liberalleştirilmesi, Mısır'ın ekonomik ve askeri gücünü zayıflatacaktı³⁰. Bu noktada, Mısır üzerinde, İngiltere ve Osmanlı

28 1838 ticaret sözleşmesinden önce Osmanlı dış ticareti ve gümrük gelirleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Emine KIRAY, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1993, s.66 vd.

29 SARICA, age., s.125.

30 Nitekim 1838 ticaret sözleşmesinden sonra Mısır, ticari tekellerinden elde ettiği gelirleri kaybettiği için, askerlerinin maaşını ödeyemez hale geldi. Bkz., Ahmet CEVDET PAŞA, *Tezakir* (1-12), (Yayınlayan Cavid Baysun), 3.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.7.

Devleti'nin farklı yönlerdeki çıkarları birleşmiş olmaktaydı³¹. Mısır sorunu ve bu sorun nedeniyle İngiltere'nin yapacağı yardımlar, 1838 ticaret sözleşmesini doğuran en önemli nedendi. Ancak, bu sözleşmenin doğuşunu salt bu nedene bağlamak doğru olmaz. Bu sözleşmenin Mısır'da da geçerli olacak olması, Osmanlı Devleti için büyük tehdit unsuru olan Mısır ordusunun gücünü kıracaktı. Zira bu sözleşmenin yolaçacağı büyük gelir kayıpları, Mısır'ın askeri gücüne olumsuz olarak yansıtacaktı. Osmanlı Devleti; kendisi bakımından da ağır sonuçlar doğursa da³², Mısır tehdidini ortadan kaldıracak olması nedeniyle bu sözleşmeye rıza göstermiştir. O günün ağır koşulları karşısında Osmanlı yönetimi, serbest ticaret rejiminin ekonomik ve mali açılardan ortaya çıkaracağı olumsuzlukları düşünecek durumda değildi. Yönetim, ticareti liberalleştirirken, ekonomik çıkarlardan daha çok, elde edeceği askeri ve siyasi çıkarları düşünmekteydi.

Osmanlı Devleti'ni, 1838 ticaret sözleşmesini kabule sevkeden bir diğer neden de; dirlik sisteminin bozulması sonucunda ortaya çıkan büyük toprak ağalarının (ayanların), devletin karşısında bir güç haline gelmeleridir. Dirlik sisteminin bozulması ve iltizam usulünün doğmasından sonra dirlik sahipleri (ayanlar), toprağın fiilen maliki (sahibi) konumuna geldiler. Artı ürünü ele geçiren ve giderek güçlenen bu kesim üzerinde, devletin denetimi zayıfladı. Devlet otoritesini zaafa düşüren ayanların bu gücünün kırılmasında, 1838 ticaret sözleşmesinin büyük rolü olacaktı. Zira bu sözleşmeye göre, yabancı tüccarlar iç gümrük vergilerinden muaf oldukları halde, Osmanlı tüccarının bu vergi yükümlülüğü devam etmekte idi. Ayrıca Osmanlı tüccarının bilgi ve tecrübesinin yetersizliği ve örgütlü olmayışı, yabancı tüccarlar ile rekabet eşitsizliğine yol açmaktaydı³³. Dolayısıyla bu ticaret sözleşmesi sonucunda yabancı tüccarlar, kendileriyle rekabet edebilecek örgütlü bir tüccar topluluğu ile karşılaşmadan rahatlıkla Osmanlı pazarına girme olanağına kavuştular. Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve mali yapısını büyük ölçüde sarsacak olan bu sözleşmenin içeriğine bakalım.

2-Sözleşmenin İçeriği

16 Ağustos 1838 (1254) tarihinde Mustafa Reşit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında imzalanan sözleşmede Osmanlı Devleti'nin resmi temsilcileri Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Sadrazam Muavini Kâni Bey ve Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi'dir. İngiltere'yi ise Dersaadet (İstanbul) büyük elçisi Ponsonby resmi olarak temsil etmiştir ancak, müzakerelere İngiltere adına Sir Henry Lytton Bulwer ile Başkonsolos Cartwright

31 Ömer KÜRKÇÜOĞLU, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s.21.

32 ERYILMAZ, age., s.86.

33 ERYILMAZ, age., s.86.

da katılmışlardır. Sözleşmenin 1 Mart 1839 tarihinde yürürlüğe gireceği öngörülmüştür³⁴.

Sözleşme iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım yedi maddeden, ikinci kısım ise üç maddeden oluşmaktaydı. Birinci kısmın ilk maddesinde, bu sözleşme ile özel olarak değiştirilmiş olanlar dışında, daha önce İngiltere'ye verilmiş olan tüm imtiyazların ebediyen yürürlükte ve geçerli olacağı tasdik ve tekrar edilmişti. Yine aynı maddede, başka devletlere verilmiş veya verilecek bütün imtiyazların, İngiltere teb'ası ve gemileri için de geçerli olacağı hükme bağlanmıştı.

Sözleşmenin belkide en önemli ve hayati düzenlemeleri, ikinci maddede yer almaktaydı. Bu maddeye göre, Osmanlı Devleti'nde öteden beri uygulanmakta olan ve yed-i vâhid usulü denilen iç ticaretteki yabancılara yönelik tüm sınırlamalar ve ihracata ilişkin yasaklar kaldırılmaktaydı. Bundan böyle İngiltere teb'ası ve bunlarla birlikte ticari faaliyette bulunan yabancılar, Osmanlı Devleti'nde her türlü mal ve eşyayı satın almak, bu malları bir yerden başka bir yere nakletmek hususlarında tümüyle serbest olacaklardır. Yine bu maddeye göre, İngiltere teb'ası ve bunlarla birlikte faaliyette bulunan yabancılara tanınan bu serbestlik ilkesine aykırı hareket edecek olan Osmanlı kamu görevlileri şiddetle cezalandırılacak ve bu nedenle İngiltere tüccarı bir zarara uğramış ise, bu zarar da tazmin edilecektir.

Üçüncü maddede, İngiltere tüccarının iç ticaretteki vergi yükümlülüğü düzenlenmiştir. Buna göre İngiltere tüccarı, Osmanlı Devleti'nde her türlü mal ve eşyanın alım-satımında yerli tüccarın (yani Osmanlı teb'ası tüccarın) ödemekte olduğu bilinen vergiyi ödeyecektir. Hatta, yerli tüccarlar içinde en imtiyazlı sınıf ne kadar vergi ödüyor ise İngiltere tüccarı da aynı vergiyi ödeyecektir.

Dördüncü madde, ihracat vergisi konusunda bir düzenleme getirmiştir. Buna göre İngiltere tüccarları veya bunlar adına hareket eden yabancılar, başka bir ülkeye götürmek üzere Osmanlı Devleti'nin herhangi bir yerinden satın aldıkları malları hiçbir vergi vermeksizin uygun bir iskelede nakledebilecekler ve burada %9'luk tek bir vergi ödeyeceklerdir. Eğer sözkonusu mallar iskelede satın alınmış ise, bu takdirde sadece %3'lük reftiyye (gümrük) vergisi ödenecektir.

Beşinci maddede, İngiltere ticaret gemilerinin boğazlardan geçiş izinlerinin süratle verileceği ve sözkonusu gemilerin mümkün olduğu kadar zaman kaybı zararlarından korunacakları hükme bağlanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin bir kazanım olarak gördüğü düzenleme, altıncı maddede yer almıştı. Buna göre sözleşme hükümleri, Osmanlı Devleti'nin her yerinde yani Avrupa, Asya, Mısır vesair Afrika'daki Osmanlı topraklarının tümünde geçerli ve yürürlükte olacaktır. Burada Mısır özellikle ve ayrıca zikredilmiştir. Zira sözleşme imzalandığı sırada Mısır sorunu Osmanlı Devleti için bir tehdit

³⁴ KÜTÜKOĞLU, agm., s.38 ; YÜCEKÖK, agm., s.404.

unsuru olarak devam etmekte idi. Sözleşmenin ikinci maddesi ile getirilen düzenlemelerin, Mısır'da da büyük gelir kayıplarına yolaçacağı ve sonuçta giderleri finanse edilemeyen Mısır ordusunun Osmanlı Devleti için tehdit olmaktan çıkacağı düşünülmüştür.

Yedinci maddede, ihraç ve ithal mallarının değerleri üzerinden %3 gümrük vergisi alınacağı, sözkonusu malların nakli için uygun iskelelerin belirlenmesi çalışmalarına süratle başlanacağı ve bu çalışmaların yapılabilmesi için taraflarca memurlar atanacağı karar altına alınmıştı. Yine aynı maddeye göre, belirlenen gümrük tarifesi yedi sene süreyle geçerli olacak, bu sürenin bitiminde akit taraflar tarifenin değiştirilmesini ve düzeltilmesini talep edebileceklerdir. Eğer sözkonusu yedi senelik sürenin altı senesi geçtikten sonra tarifenin değiştirilmesine yönelik akit tarafların bir talebi vukubulmazsa, tarifenin hükmü yedi sene daha geçerli olarak aynı usûl ile yürürlükte olacaktır.

Sözleşmenin ikinci kısmına gelince; bu kısmın ilk maddesi, her çeşit mal ve eşyanın ithalatını (Osmanlı ülkesine girişini) serbest bırakan bir düzenleme getirmiştir. Bu maddeye göre, İngiltere ve İrlanda ülkeler toplulukları ve bunlara tabi yerlerin her türlü ticari mal ve eşyaları ile İngiltere gemileriyle veya kara yoluyla ve deniz yoluyla sair ülkelerden gelecek olan bütün mal ve eşyalar, Osmanlı Devleti'nin istisnasız tüm yerlerinde serbestçe dolaşabilecektir. Bu mallar için değerleri üzerinden %3 gümrük vergisi alındıktan sonra, yürürlükteki diğer bütün iç gümrük vergileri yerine %2'lik bir vergi daha alınacak ve bunun dışında başka hiçbir vergi talep olunmayacaktır. Bu vergiler yani toplam %5'lik vergi alındıktan sonra sözkonusu mal ve eşyalar bundan sonra ne kadar alım ve satıma konu olursa olsun, hatta bu mallar başka bir ülkeye de gönderilse, ne satıcıdan ne de alıcıdan herhangi bir vergi alınmayacaktır.

İkinci madde, İngiltere tüccarı ve bunların çalışanlarının, yabancı ülkelerden Osmanlı Devleti'ne getirilmiş olan her tür mal ve eşyayı Osmanlı Devleti'nin her bir yerinde satın almaya izinli ve yetkili olduklarını düzenlemektedir. Eğer bu malların ülkeye girişinde ödenen %3 gümrük vergisi dışında bir vergi ödenmemişse, iç gümrük vergileri yerine geçmek üzere %2 daha vergi ödenecek ve bundan sonra başka hiçbir vergi ödemeksizin sözkonusu mallar gerek ülke içinde gerekse ülke dışında alım-satıma konu olabilecektir.

Üçüncü madde, transit malların tabi olacağı esasları düzenlemektedir. Buna göre; İngiltere ve ona tabi yerler ile Osmanlı Devleti'ne ait ticari mal ve eşyalar, Karadeniz, Akdeniz, Haliç ve İstanbul'dan gelip geçtiklerinde ister onları götürmüş olan gemilerde olsun ister Boğazlarda aktarma olmuş gemilerde bulunsun ve isterse başka bir nedenle diğer ülkeler için gelip de kısa bir süre için karaya çıkarılıp tekrar gemiye yükletilmiş olsun, bu çeşit mal ve eşyalardan sadece %3'lük tek bir vergi alınacak, bunun dışında herhangi bir vergi alınmayacaktır.

III-1838 Tarihli Ticaret Sözleşmesinin Sonuçları

1838 tarihli ticaret sözleşmesi, Osmanlı Devleti'nin tarihinde önemli bir dönemin hareket noktasını oluşturur. Zira bu sözleşme, bir yandan devletin eskiye nazaran daha hızlı bir çöküş sürecine girmesine neden olmuş, diğer yandan devletin geleneksel yapısında önemli dönüşümlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeleri iki temel başlık altında inceleme konusu yapacağız; evvela sözleşmenin Osmanlı ekonomisi üzerindeki sonuçlarını ele alacağız, daha sonra devletin siyasi ve hukuksal yapısı üzerindeki etkileri ve sonuçları üzerinde duracağız.

1-Ekonomik Sonuçlar

1838 ticaret sözleşmesi (ve bunu takip eden diğer bazı Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret sözleşmeleri) ile Osmanlı sanayii ve ticareti hızla çöküş sürecine girdi ve ülke açık pazar haline geldi³⁵. Sanayi devrimini tamamlayan Batılı ülkelerin üstün rekabet gücüne rağmen, 1838 yılına kadar Osmanlı sanayii ve ticareti ayakta durmayı başarabilmişti. Ne var ki, bu tarihten itibaren imzalanan ticaret sözleşmeleri her türlü korumayı kaldırınca, Osmanlı sanayii ve ticareti tümüyle çökmüştü³⁶. Zira sanayi devrimi sonucunda ortaya çıkan üretim patlaması, kaliteli ve ucuz maliyetler sayesinde İngiltere (ve İngiliz tüccarlar) rekabet edilmez bir güç haline geldi. Sözleşmenin elverişli ve cazip hükümleri ile Osmanlı pazarına giren bu tüccarlar, Osmanlı ülkesini adeta istilâ ettiler. Dolayısıyla, 1838 yılından itibaren imzalanan ticaret sözleşmelerini, Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış hukuksal belgeler olarak ifade edebiliriz. Ancak, Osmanlı Devleti bu sözleşmelere taraf olurken, kendi çıkarlarını tümüyle gözardı ettiği de söylenemez. İngiliz-Türk ticaret sözleşmesi, iki yıl süren müzakerelerden sonra imzalanabilmişti³⁷. O günün koşullarında ve sanayileşen İngiltere karşısında yeterli pazarlık gücüne sahip olmayan Osmanlı Devleti, bu sözleşme ile, ekonomik çıkarlarından daha çok askeri ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirmeyi hedef almıştı. Mısır tehdidinin ortadan kaldırılması, ülke içindeki güç odaklarının merkezi denetim altına alınması ve toprak bütünlüğünün korunması gibi hususlar, Osmanlı yöneticilerinin daha çok önem verdiği konular olmuştur. Özellikle, sözleşmenin Mısır'da da uygulanacak olması ve dolayısıyla büyük gelir kayıpları sonucunda Mısır ekonomisinin (ve ordusunun) zayıflaması, böylece Mısır'ın bir tehdit olmaktan çıkması uğruna, Osmanlı ekonomisi feda edilmiştir. Gerçi, beklendiği gibi Mısır sorunu ortadan kalkmıştır, ne var ki, aynı

³⁵ İsmail CEM, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, 3.bası, Cem yayınevi, İstanbul, 1973, s.261 vd.; YÜCEKÖK, age., s.394 vd; H.Tahsin FENDOĞLU, Türk Hukuk Tarihi, Filiz Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s.653.

³⁶ YÜCEKÖK, age., s.414 vd.

³⁷ ERYILMAZ, age., s.83.

sözleşme Osmanlı Devleti'nin bütününde geçerli olduğu için sözleşmenin uygulanmasıyla Osmanlı ekonomisi de çökmüştü. Öyle ki, devletin gelirleri giderlerini karşılamaktan uzak kalmış ve dış borçlanmalar yoluyla mali denge sağlanmaya çalışılmıştır. İlk dış borçlanma sözleşmesi; Abdülmecit'in 4 Ağustos 1854 tarihinde verdiği izinle, 24 Ağustos 1854 tarihinde İngiliz ve Fransız bankerler ile Osmanlı hükümeti arasında yapılmıştır³⁸. Bu borçlanmayı, kısa sayılabilecek aralıklarla diğer borçlanmalar takip etmiştir³⁹. Borç yükündeki artış, ödeme güçlüklerini de beraberinde getirmiş ve bu durum yeni borçlanmaların maliyetini yükseltmiştir. Borçlanma süreci bu şekilde devam ederken öyle bir noktaya gelindi ki, devlet borçlarını ödeyemez hale geldi. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti ile alacaklıların vekilleri arasında dört ay kadar süren görüşmelerin sonunda varılan anlaşma, hükümet tarafından bir karamame şeklinde 20.12.1881 tarihinde yayınlanmıştır. Bu tarih, 28 Muharrem 1299 tarihine rastladığı için, sözkonusu karamame, hukuk tarihimizde *Muharrem Kararnamesi* olarak bilinmektedir⁴⁰. Bu karamamenin 15.maddesine göre oluşturulan ve yedi üyesinden altısı yabancı olan *Dûyun-u Umumiye İdaresi*, alacakların tahsili için Osmanlı maliyesini kontrol etmeye başlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı ekonomisi tam anlamıyla dışa bağımlı bir hale gelmiştir.

2-Siyasal Ve Hukuksal Sonuçlar

1838 ticaret sözleşmesinin pratik yaşama geçebilmesi, Osmanlı Devleti'nin temel yapısında birtakım reformları gerekli kılmaktaydı. Devletin temel yapısı ve karmaşık bir hukuk düzeni içerisinde, liberal karakterli bu sözleşmenin uygulanması olanaksızdı. İngiliz kapitalistlerin yerli ortaklar olarak kullanacakları hristiyan unsurların (zimmilerin) hukuksal statüleri uygun değildi⁴¹. Zimmiler, müslümanlarla aynı eşit haklara sahip bulunmuyorlar ve devlet yönetiminde yer almıyorlardı. 1838 sözleşmesinin özünü teşkil eden, ticarete tam serbestlik ilkesine aykırı olan ve sözleşmenin uygulanmasını güçleştiren bu yapının değişmesi gerekiyordu. Bu yapı, Tanzimat Fermanının ilanı ile değişim sürecine girmiş ve sözleşmenin uygulanmasını olanaklı kılacak zemin oluşmaya başlamıştır. Bu nedenle, 1838 ticaret sözleşmesi, Tanzimat dönemini hazırlayan temel dinamiklerden birini oluşturur.

³⁸ Haydar KAZGAN, Galata Bankerleri, Türk Ekonomi Bankası A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1991, s.29 ; İ.Hakkı YENİAY, Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964, s.19.

³⁹ Osmanlı Devletinin borçlanma tarihleri ve miktarları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., YENİAY, age., s.19 vd.

⁴⁰ YENİAY, age., s.64.

⁴¹ Zimmilerin, reform öncesi hukuksal statülerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz., Gülnihal BOZKURT, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.14 vd.

a) Tanzimat Fermanı İle Getirilen Siyasal Düzen

Tanzimat dönemi⁴², yenileşme ve düzeltim adına yapılan bir seri çabanın ve teşebbüsün ortak adıdır. Ancak, bu dönem içerisinde Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ayrı bir yeri vardır. Çünkü, padişahın mutlak otoritesinin yasalarla sınırlandığı bu dönemin hareket noktasını Tanzimat Fermanı oluşturur. Bu Ferman ile padişah, kutsal yetkileri üzerinde bir kuvvet tanımış oluyordu ki, bu kuvvet “yasa”dır⁴³. Bu nedenle Tanzimat, özü itibarıyla bir “yasallaşma” hareketidir. Islahat Fermanı ise, bu hareketin bir tamamlayıcısı olarak görülmektedir⁴⁴. Tanzimatın temel felsefesi olan “yasa önünde eşitlik” ilkesi, Islahat Fermanı ile bütün teb’a için geçerli hale gelmişti.

Tanzimat Fermanında yer alan güvencelerin bütün teb’a için geçerli olduğu ifade edilmesine karşın, müslüman-zimmi eşitliği açıkça ifade edilmediği için uygulamada bazı tereddütler doğmuş ve zimmiler bakımından eski uygulama devam etmişti. Bu uygulamalardan, Avrupa devletleri ve Rusya memnun kalmadılar ve Fermandaki hükümlerin yetersiz olduğunu ileri sürmeye başladılar. Özellikle Rusya, Osmanlı ortodokslarının hâmisî rolünü üstlenme gayreti içine girdi. Kırım savaşının galip tarafı olan müttefik devletler⁴⁵, Rusya’nın bu rolü ile Avrupa’da lehine kamuoyu oluşturmalarını önleyebilmenin yollarını aradılar. Bu amaçla 1 Şubat 1855’te Viyana’da biraraya gelen Avusturya, Fransa ve İngiltere arasında, gelecek barış görüşmelerinde ele alınacak esaslar görüşülürken, Osmanlı Devleti’ndeki hristiyan teb’anın durumu da tartışılmış ve hristiyan teb’anın hak ve ayrıcalıklarının açıkça ilan edilmesi gerektiği kanaatine varılmıştı. Yapılan baskılar sonucunda —Paris andlaşmasının imzalanmasından altı hafta kadar önce — 28 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı ilan edildi⁴⁶.

42 Osmanlı tarihini çeşitli dönemlere ayırarak inceleme konusu yapmak, bir gelenek olmuştur. İlk büyük bölümler, “Tanzimat öncesi ve sonrası dönemler” olarak yapılmaktadır. Tanzimatın ilanı ile başlayan 1839’dan sonraki dönem ise, çeşitli bölümlere tabi tutulmaktadır. Buna göre; 1839-1876 yılları arasındaki zamana “Tanzimat”, 1876-1878 yılları arasındaki zaman dilimine “I. Meşrutiyet”, 1878-1908 yılları arasındaki süreye “İstibdat” ve 1908’den sonraki zamana ise “II. Meşrutiyet” dönemleri denilmiştir. 1839’dan sonraki dönem bir bütün olarak “Tanzimat” dönemi olarak da ifade edilmektedir, bkz., Coşkun ÜÇÖK, Ahmet MUMCU, Gülnihal BOZKURT, Türk Hukuk Tarihi, 8.bası, Savaş Yayınları, Ankara, 1996, s.271. Biz de, Tanzimat dönemini bir bütün olarak ele alacağız. Çünkü, 3 Kasım 1939 tarihli Fermanın ilanı ile başlayan yenileşme süreci — bazı duraklamalar dışında — devletin sonuna kadar devam etmiştir.

43 KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.193.

44 ÜÇÖK, MUMCU, BOZKURT, age., s.274.

45 Kırım savaşının tarafları ve bu savaşın sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz., KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.238.

46 KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.248-249.

Islahat Fermanının esasları, gerçekte, yukarıda adı geçen yabancı devletler tarafından belirlenmişti ancak, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının hiç değilse şeklen korunması düşünülerek bu esaslar bir ferman şeklinde dünyaya açıklanması yoluna gidilmişti⁴⁷.

Osmanlı Devleti, kendisine sunulan bu ıslahat programını kabul etmek zorunda kalmıştı. Çünkü, Kırım savaşında Rusya'ya karşı galip devletler arasında bulunan Osmanlı Devleti, yapılacak barış görüşmelerinden önemli kazanımlar beklemekteydi. Savaşta birlikte hareket ettikleri müttefik ülkelerle yaşanacak bir sorun, beklenen bu kazanımların kaybı sonucunu doğurabilirdi. Kaldı ki, müttefiklerin azınlıklarla ilgili istemleri, zaten büyük ölçüde Tanzimat Fermanında yer almaktaydı. Bazı eklemelerle aynı hususlar, teyiden bir kez daha yayınlanabilirdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, kendisine sunulan ıslahat programını bir ferman şeklinde ilân etmek suretiyle Paris barış görüşmelerine, pazarlık gücünü arttırmış olarak gitmeyi düşünmüştür. Ancak, Fermanın Paris andlaşmasının metnine girmesi, Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir durum yarattı⁴⁸. Diğer fermanlardan farklı olarak Islahat Fermanı, bu suretle uluslararası bir hukuk belgesi haline geldi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Fermenda yer alan hususlarda, uluslararası bir yükümlülük altına girmiş oldu.

Tanzimat Fermanındaki bazı boşlukları doldurmak⁴⁹ ve azınlıklarla ilgili te-reddütleri gidermek amacıyla ilan olunan 1856 Islahat Fermanında; "Gülhane'de kiraat olunan hattı hümayunum ile ve Tanzimatı Hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kaffei tebeai şahanem hakkında bilaistisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyeti namus için tarafı eşrefi padişahanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabiri müessirenin ittihaz olunması...."⁵⁰ denilerek, Tanzimatın getirdiği güvencelerden ve ilkelerden gayrimüslimlerin de yararlanacağı teyit edilmiştir. Ayrıca bu Fermenda; gayrimüslimlerin bütün yönlerden müslümanlarla eşit oldukları kabul edilerek⁵¹; din ve mezhep serbestliği, mahkemelerde şahitlik hususunda eşitlik, mahkemelerin herkese açık (aleni) olması, ilamların yayınlanması,

47 KARAL, Osmanlı Tarihi, C.V, s.250 ; Roderic H.DAVİSON, Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876), (çev. Osman Akınhay), Cilt.1, Papirüs Yayınları, Ankara, 1997, s.70.

48 KARAL, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.6-7.

49 Enver Ziya KARAL, Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907), Cilt.VIII, 3.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.209.

50 28 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanının metni için bkz., Suna KİLİ, A.Şeref GÖZÜBÜYÜK, Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s.14-18.

51 CEVDET PAŞA, Tezahir(1-12), s.67.

müşaderenin kaldırılması, cezaevlerinin ıslahı, ticaret ve ceza davaları için karma mahkemelerin kurulması gibi önemli hususlar yer almıştır⁵².

Tanzimat döneminin temelini oluşturan bu iki ferman; geleneksel yapıda ve anlayışta meydana getirdiği değişimlerle, daha sonraki anayasal sürecin alt yapısını hazırlamışlardı.

b)Yargı Ve Hukuk Sistemindeki Gelişmeler

Tanzimat kavramı; siyasal, yönetsel ve sosyal alanda Batılılaşmayı ifade ettiği gibi, bunun ayrılmaz bir parçası olan hukuk ve yargı alanındaki gelişmeyi ve değişmeyi de ifade eder. Hukukta ikilik, Tanzimatın genel sonuçlarından biridir. Bu ikilik, doğal olarak yargıya da yansımıştır⁵³. Tanzimat döneminde bir yandan geleneksel yargı örgütü korunurken, diğer yandan iktibas edilen yeni yasaların uygulamak üzere yeni yargı kurumları oluşturulmuştur.

Tanzimat döneminde oluşan yeni mevzuat, yargı örgütünde de yenileşmeyi zorunlu kılmaktaydı. Nasıl ki, bu dönemdeki gelişmeleri karşılamaktan uzak kalan ve ıslahı da olanaksız olan İslam hukukunun dışında yeni bir hukuk sistemi zorunlu hale gelmişse; aynı şekilde, dinsel hukuka göre işleyen ve ıslah edilemeyen şer'îye mahkemeleri⁵⁴ dışında, laik karakterli yeni yargı kurumları da zorunlu hale gelmişti. Bu nedenle, Tanzimatın genel vasfı olan "ikinci" anlayış, yargı örgütü alanında da kendisini göstermiştir. Tanzimat döneminde çıkarılan her yasa, şer'îye mahkemelerinin görev ve yetkilerinden bir parça koparmıştır ancak, dinsel hukuka göre işleyen ve bu hukuku uygulayan mahkemeler ile, Tanzimat yasalarına göre işleyen ve bu hukuku uygulayan mahkemeler, yargısal yaşamda aynı anda varolmuşlardır.

aa)Yeni Yargı Kurumlarının Oluşturulması

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı yargı örgütünün temelini oluşturan şer'îye mahkemeleri⁵⁵, Tanzimattan sonra da varlıklarını korumuşlardı. Esasen bu mahkemelerin kaldırılarak yerine yeni ve modern mahkemeler kurmak olanaksızdı. Çünkü bu dönemde yapılan kanunlaştırma hareketleri sonucunda, nasıl

⁵² Osman KAŞIKÇI, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.43.

⁵³ ERYILMAZ, age., s.224.

⁵⁴ Şer'îye mahkemeleri ve bu mahkemelerde görev yapan yargıçlar hakkında bazı düzenlemeler yapılmış ise de, bu düzenlemeler, genel yapıda bir değişiklik meydana getirmemiştir. Halil CİN, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve yargılama Usulleri", 150. Yılında Tanzimat (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, s.24. (sonraki atıflarda "Osmanlı Hukuku" olarak kısaltılmıştır)

⁵⁵ Tanzimat dönemine kadar Osmanlı yargı örgütü, esas itibarıyla şer'îye mahkemelerine dayanmaktaydı. Bu mahkemelerin dışında, zimmilerin özel hukuk alanındaki bazı işlerini gören ve kendi kiliseleri içinde çalışan cemaat mahkemeleri ile kapitülasyonlar gereği çalışan konsolosluk mahkemeleri bulunmaktaydı.

ki, yeni ve tek bir hukuk sistemi yaratılamamış ve dinsel hukukun varlığı tartışma konusu bile edilememiş ise, aynı şekilde şer'îye mahkemelerinin kaldırılması da düşünülmemiş ve İslam hukukunu uygulayan mahkemeler olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer yandan Tanzimat dönemi yenileşme hareketleri, devletin temeline hakim olan geleneksel anlayışı değiştirmiş değildi. İslam hukuku, devletin temel yasası olma niteliğini devam ettirmekteydi. Dolayısıyla, bu temel yasayı uygulama mevkiinde bulunan şer'îye mahkemeleri, Tanzimat döneminde de önemini ve varlığını korumuşlardı. Ancak bu mahkemelerin, yeni koşulların ortaya çıkardığı sorunları karşılamaktan uzak kalması, yargısal yaşamda – özellikle ticaret ve ceza hukuku alanında- yeni yargı kurumlarının doğuşuna ortam hazırlamıştı.

Tanzimattan sonra yeni mahkemeler kurmak yolundaki ilk adım, 9 Şevval 1276 (30 Nisan 1860) tarihli “*Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyil*” adlı yasanın⁵⁶ çıkarılmasıyla olmuştur. Bu yasa ile, ticaret mahkemelerinin örgütü ayrıntılı olarak düzenlendi ve bütün tüccarlar arasındaki her tür ticari uyuşmazlıklara bakmak üzere muntazam ticaret mahkemeleri kuruldu.

Ticaret mahkemeleri, belirli bir gelişim süreci sonunda kurulmuştu. II. Mahmut döneminin sonlarından itibaren, özellikle Batı’lı ülkelerle yapılan ticaret sözleşmelerine bağlı olarak artan ticari ilişkiler, çeşitli hukuksal sorunları da beraberinde getirmişti. Avrupa usul ve teamüllerine yabancı olan yargıçlar (kadılar), bu sorunları çözecek mesleki donanıma sahip değillerdi. Bu nedenle daha o devirde ticaret davaları, tüccarlar tarafından seçilen kişilerden oluşan ve yargılama işleriyle meşgul olan özel meclislerde görülmekteydi. Pratik ihtiyaçların zorlamasıyla, şer'îye mahkemelerinin dışında fiili bir durum olarak ortaya çıkan bu meclisler, ticari uyuşmazlıkları çözerken dinsel hukuk ile bağlı değillerdi. Burada uyuşmazlıklar, ticari yaşamın kurallarına ve teamüllerine göre çözülmekteydi. Daha sonra bu tür uyuşmazlıklar, kısmen esnaf loncalarında kısmen de İhtisap Nezaretinde görülmeye başlandı.

Avrupa ile ticaretin ve buna bağlı olarak uyuşmazlıkların artması üzerine, ticari yargılama alanında ortaya çıkan bu özel nitelikteki meclislere resmi bir şekil verilmek istendi ve Tanzimatın hemen öncesinde 1838 yılında Hariciye Nezaretine bağlı olarak hariciye müsteşarının başkanlığı altında beş üyeden oluşturulan “*Umur-u Nafia meclisi*”, ticari davalara bakmakla da görevli ve yetkili kılın-

⁵⁶ Yasanın metni için bkz., Düstur, I.tertip, C.I, s.445-465. (Düstur; Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bir yayın organıdır. Tanzimat'tan sonra çıkarılan her türlü mevzuat ve nizamnameler, düstur denilen bu cserde üç tertip halinde yayınlanmıştır. 1.tertip, 1839-1908 yılları arasında çıkarılan mevzuatı kapsar. 2.tertip, 1908-1922 yılları arasındaki mevzuatı kapsar. 3.tertip ise, Ankara hükümetinin 1920'den itibaren çıkarttığı T.C. kanun ve mevzuatını kapsamaktadır).

dı⁵⁷. Ticaret Nezareti kurulduktan sonra, 1840 yılında bu nezarete bağlı olarak bir ticaret meclisi (mahkemesi) oluşturuldu. Bu meclisin başkanı ticaret nazırı (bakanı), üyeleri ise esnaf loncalarınca seçilen *muhtar* ile ilgili yabancı tüccarların konsolosları (*şehbender*) idi. Böylece yabancı tüccarlar, gerek müslüman tüccarlarla gerekse müslüman olmayan tüccarlarla olan uyumsuzluklarında kendilerini mahkemede temsil ettirme olanağına kavuştular⁵⁸.

Aynı yıl yani 1840(1256) yılında, ticari uyumsuzluklara bakmak görev ve yetkisine sahip başka meclisler de oluşturulmuştu. Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulan “Meclis-i Muhasebe”, sarraflar arasında çıkan uyumsuzluklara bakmakla görevli bir meclisti. Deniz ticaretinden doğan uyumsuzluklar ise, liman reisinin başkanlığı altında kurulan özel bir mecliste görülmekteydi. Ayrıca, ticari mahiyet-teki uyumsuzluklara bakmak üzere taşrada da özel meclisler teşkil olunmuştu⁵⁹.

Tanzimat sürecinin başladığı yıllarda ticari yaşamdaki sorunlara bakmak üzere oluşturulan bu meclisler, şer’iye mahkemelerinin ticari davalara ilişkin görev ve yetkilerini ellerinden almıştı ancak, yargısal alandaki boşluk giderilememişti. Çünkü bu meclisler, bilimsel esaslara göre kurulmuş gerçek mahkemeler niteliğinde değillerdi. Uyumsuzluklara doğrudan doğruya değil, ancak Ticaret Nezaretinin havelesiyle bakabilirlerdi. Bu meclislerde dava açacak olan kimse öncelikle karşı tarafın bu yüzden uğrayacağı zararları karşılamakla yükümlüydü. Diğer yandan bu meclisler, uyumsuzlukları çözerken dinsel hukuk ile bağlı olmasalar da, verecekleri kararlar dinsel hukuka (şer’i hukuka) aykırı olamazdı. Diğer bir deyişle kararlar, dinsel hukuka uygun olmayabilirdi fakat aykırı olamazdı. Bu nedenle, dinsel hukukun uygulanmasını gerektiren durumlarda ticaret meclisi (ve diğer meclisler), meclis-i umur-u nafia müftüsüne müracaat etmek zorundaydı⁶⁰.

Tanzimat döneminin ilk yıllarında ortaya çıkan ticaret meclisi, mevcut yapısı ve işleyişi ile yargısal yaşamdaki boşluğu doldurmada yetersiz kaldı. Yabancı devletlerin de baskıları ile ticaret meclisi, 1848 yılında geliştirilerek “karma ticaret mahkemesi” haline dönüştürüldü. Bu mahkeme, ticaret nazırının veya yardımcısının başkanlığında 14 üyeden kuruluyordu. Bu üyelerin yarısı (yedisi) Osmanlı teb’ası tüccarlar arasından Osmanlı Devleti tarafından atanacak, diğer yarısı da Osmanlı Devleti’nde yerleşik yabancı tüccarlar arasından yabancı devletler tarafından atanacaktı⁶¹. Bu suretle oluşturulan karma ticaret mahkemesi,

57 Gülnihal BOZKURT, Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi (Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.155. (sonraki atıflarda “Batı Hukukunun” olarak kısaltılmıştır)

58 KARAL, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.151.

59 M.Reşit BELGESAY, “Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı”, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.214.

60 BELGESAY, agm., s.214.

61 Karma ticaret mahkemesinin teşkili hususunda yabancı devletlerin oynadığı rol, devletin egemenlik hakkını sınırlar nitelikteydi. Zira bu mahkemenin üyelerinin yarısı, Osmanlı uy-

her perşembe toplanacak ve yabancılarla Osmanlılar arasındaki ticaret ve hukuk davalarına bakacaktı. Karma ticaret mahkemeleri daha sonra (1849 yılında) İzmir, Beyrut, Selânik ve Kahire gibi önemli ticaret merkezlerinde de kuruldu. Bu mahkemelerin bulunmadığı vilayetlerde ise, ticaret davalarına eyalet meclislerinde (mahkemelerinde) bakılmaktaydı⁶².

1850(1266) yılında çıkartılan "Ticaret Kanunu"⁶³ ile ticari yargının önemi daha da arttı. Bu kanun, mevzuat açısından ticari yaşamı bir düzene kavuşturdu ve daha önce ticari teamül kurallarının uygulanmasının yarattığı keyfilğe son verdi. Ancak, bu kanunu uygulayacak olan karma ticaret mahkemeleri; örgütlü ve kurumsal bir yapıyı haiz, gerçek birer mahkeme niteliğinde değillerdi. Bu mahkemelerin üyeleri yargıç olmadığı gibi, başkanı da aynı zamanda yönetsel bir görevde bulunan bir kişi (ticaret bakanı veya yardımcısı) idi. Yönetim ve yargı erklerinin iç içe geçmesi sonucunu doğuran bu yapı, Ticaret Kanununun kabulünden sonra yeni ve düzenli bir yargı örgütüne duyulan ihtiyacı daha da arttırdı.

1850 tarihli Ticaret Kanununun kabulünden sonra ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması ve bu kanunun ülke genelinde uygulanmasını sağlamak amacıyla gerçek anlamda yeni mahkemeler kurmak yolundaki ilk adım, yukarıda da belirttiğimiz gibi, 30 Nisan 1860(9 Şevval 1276) tarihli "*Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyil*" adlı yasanın⁶⁴ çıkarılmasıyla atılmıştır. Bu yasa ile; ticaret mahkemelerinin örgütü, Fransız örneğine uygun olarak ayrıntılı bir şekilde düzenlendi. Bu suretle, tüm tüccarları ve ticari davaları kapsayan ve daha geniş yetkili, düzenli ticaret mahkemeleri kuruldu.

Bu yasaya göre kurulacak olan mahkemeler iki derecelidir. Bunlardan birincisi: Merkezde ve padişahın uygun gördüğü sayıda ve yerlerde kurulacak olan ticaret mahkemeleri (meclisleri)dir. Bu mahkemeler, devletçe atanan bir başkan ve iki sürekli üye ile tüccarın seçtiği dört geçici üyeden kuruluyordu⁶⁵. Kıyılardaki her ticaret mahkemesi, biri kara ticareti kısmı diğeri deniz ticareti kısmı olmak üzere iki bölüme ayrılacaktı⁶⁶. Yine bu yasaya göre(md.1), ticaret mahkemelerinin bu-

ruğu (teb'ası) olmayan yabancılardan oluşmakta ve bu üyeler yabancı devletler tarafından atanmaktaydı. 1856(1273) tarihinden sonra ise, Osmanlı uyruklarıyla yabancılar arasındaki uyuşmazlıkların hepsine kapitülasyonlar gereği çalışan konsolosluk mahkemelerinde bakılmaya başlanmıştır. Böylece devletin egemenlik hakkı daha da sınırlandırılmış bir duruma gelmiştir. Bkz., ÜÇÖK, MUMCU, BOZKURT, age., s.296.

⁶² KARAL, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.151; BOZKURT, Batı Hukukunun, s.156.

⁶³ 1850 (1266) tarihli "Ticaret Kanunu"nın metni için bkz., Düstur, I.tertip, C.I, s.375 vd.

⁶⁴ 1860 (1276) tarihli "Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyil" adlı yasanın metni için bkz., Düstur, I.tertip, C.I, s.445 vd.

⁶⁵ Ticaret mahkemelerinin geçici üye sayısı önce, 5 Nisan 1893(1309) tarihli yasa ile ikiye indirildi; daha sonra, 28 Nisan 1910(1326) tarihli yasa ile de tümüyle kaldırılarak, teşkilatları diğer nizami mahkemelerin teşkilatlarına benzetildi. BELGESAY, agm., s.214.

⁶⁶ KARAL, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.151; CİN, Osmanlı Hukuku, s.30.

lunmadığı yerlerde “Umur-u Mülkiye Meclisleri” ticaret davalarına bakmakla görevlendiriliyordu. İkincisi: “İstinâf-ı Deâvi-i Ticaret Divanı” denilen ve bir nevi yüksek mahkeme niteliğinde olan İstanbul’daki ticaret mahkemesidir. Bu mahkeme, üç daireye ayrılmıştı. Birinci daire yabancılar ile Osmanlılar arasındaki davaları, ikinci daire yalnız Osmanlılar arasındaki kara ticaretini ilgilendiren davaları, üçüncü daire ise deniz ticaretinden doğan davaları görmekle görevlendirilmişti⁶⁷. Her bir daire; bir başkan, bir başkan yardımcısı ile dört devamlı ve sekiz geçici üyeden oluşmaktaydı. Bu mahkeme; İstanbul’daki ticaret davalarına ilk derece mahkemesi olarak bakacak, taşra ticaret mahkemelerinden verilen kararları da istinafen inceleyebilecektir(md.36). Bu suretle, 1850 Ticaret Kanunu’nun bütün ülkede aynı şekilde uygulanması sağlanmış olacaktır.

Ticaret mahkemelerindeki yargılama usulü hakkında, 1861 yılına kadar özel bir düzenleme mevcut değildi. Bu tarihe kadar geleneksel yargılama usulü, geçici olarak uygulanmaktaydı. 1861(1278) tarihinde çıkarılan “*Usul-i Muhakeme-i Ticarete dair Nizamname*”⁶⁸ ile, bu mahkemelerde uygulanmak üzere özel bir yargılama usulü getirildi ve ticaret mahkemelerinin nasıl çalışacağı düzenlendi.

1864(1281) tarihli “*vilayet nizamnamesi*” ile her vilayette birer “meclisi ticaret” teşkil edilince(md.23-24), ticaret mahkemelerinin örgütü yurt genelinde yayılmış oldu. Ticaret Nezaretine bağlı olarak çalışan bu mahkemeler, 1876’dan sonra Adliye Nezaretine bağlandı⁶⁹.

Bu noktada belirtmeliyim ki; ticari yaşam ile ilgili getirilen tüm bu yasal düzenlemeler, ayrı bir ticari yargı sistemi vücuda getirmiş ve şer’iye mahkemelerinin bu alandaki yetkilerini daraltmış olsa da, bu düzenlemeler; genel mahkemeler niteliğindeki şer’iye mahkemelerinin ticari davalara bakmasını yasaklamış değildi. Davacı isterse, bir ticari uyuşmazlığı ticaret mahkemesi yerine şer’iye mahkemesine götürme olanağına sahipti. Ancak, ticaret mahkemesinde bir karar ile sonuçlandırılan davalarda, şer’iye mahkemelerinin yargılama yetkisi mevcut değildi⁷⁰.

⁶⁷ 1915 yılına kadar, yabancılar ile Osmanlılar arasındaki ticari davalara bakan İstanbul ticaret mahkemesinin birinci dairesinde; kapitülasyonlar gereği, mahkemede davacı veya davalı olarak bulunan yabancıların mensup olduğu devlet konsolosu tarafından seçilen iki üye de mahkeme heyeti içinde yer alarak, yargılamaya ve hükme katılırdı. 1915(1331) tarihli yasa ile kapitülasyonlar kaldırıldığından, mahkemenin birinci dairesinin bu özel ve istisnai yapısı da ortadan kalkmış oldu. BELGESAY, agm., s.214-215.

⁶⁸ 1861(1278) tarihli “*Usul-i Muhakeme-i Ticarete Dair Nizamname*”nin metni için bkz., Düstur, I.tertip, C.I, s.780 vd.

⁶⁹ Bkz., 1876 Kanun-i Esasi, md.81-91.

⁷⁰ BELGESAY, agm., s.214.

Osmanlı yargı sistemine yönelik en kapsamlı düzenleme, 1864(1281) tarihli “*Vilayet Nizamnamesi*”⁷¹ ile yapılmıştı. Bu nizamnameye göre, Osmanlı Devleti yeni bir yönetsel bölümlenmeye tabi tutulmaktaydı. Buna göre devlet vilayetlere, vilayetler liva veya sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmaktaydı⁷². Bu mülki bölümlenmeye uygun olarak, şer’iye mahkemelerinin dışında bir yargı sistemi oluşturulmaya başlandı.

1864 tarihli vilayet nizamnamesi ile yapılan yönetsel yapılanmaya uygun olarak, yargı örgütü de yeniden düzenlendi ve şer’iye mahkemeleriyle ticaret mahkemelerinin dışında yeni yargı kurumları oluşturuldu. Buna göre; her bir nahiyede bir *sulh meclisi* (*ihtiyar meclisi*), her kaza merkezinde bir *dava meclisi* (*meclis-i deavi*), sancak merkezlerinde biri hukuk diğeri ceza işlerine bakmak üzere *meclis-i temyiz-i hukuk* ve *meclis-i cinayet*, bu mahkemelerin yükseği olarak her vilayet merkezinde de *meclis-i temyiz-i hukuk* ve *meclis-i kebir-i cinayet* adlarıyla istinaf mahkemeleri teşkil olundu. Daha sonra, vilayet mahkemelerinin iki dairesi birleştirilerek adına *divan-ı temyiz* denildi⁷³.

Teşkil olunan bu yeni mahkemelerde toplu yargıç usulü kabul edilmişti. Nahiyelerdeki sulh meclisi, toplumdaki her sınıf arasından seçilecek en az üç en çok oniki üyeden kurulacaktır. Nahiyenin imamı ile müslüman olmayan halkın ruhani reisleri, bu meclisin doğal üyesi bulunacaklardır. Kazalardaki dava meclisleri, yargıcın başkanlığında, üçü islamlar üçü de islam olmayanlar arasından olmak üzere halk tarafından seçilen altı üyeden oluşacaktır. Sancaklardaki hukuk ve cinayet temyiz meclisleri, yine yargıcın başkanlığı altında yedi üyeden kurulacaktır. Kaza dava meclislerinde olduğu gibi bu meclislerde de, islam olan ve olmayanlar arasından eşit sayıda olmak üzere halk tarafından seçilen altı üye

⁷¹ 1864(1281) tarihli “*Vilayet Nizamnamesi*”nin metni için bkz., Düstur, 1.tertip, C.I, s.608 vd.

⁷² Bu nizamname, ülkenin bütününde doğrudan doğruya yürürlüğe konulmadı. Nis, Silistre ve Vidin birleştirilerek “*Tuna Vilayeti*” adı altında yeni bir vilayet kuruldu, Mithat Paşa da vali olarak atandı. Daha sonra, uygulamadaki aksaklıkların giderilmesi amacıyla 1870(1286) tarihinde yeni bir vilayet nizamnamesi kabul edildi. Ancak, ülke genelinde uygulanabilecek bir düzenlemeye gidilemedi. 1876(1293) Anayasasında da vilayet idaresi ile ilgili hükümler bulunmaktaydı. Ne var ki, 108-110. md.lerde belirtilen yasal düzenlemeler yapılamadan 1878 yılında meclisler feshedildi. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra bu konu tekrar ele alınmış, fakat bu kez de Balkan savaşlarının araya girmesi ve meclisin feshedilmesi üzerine vilayetler yasasının çıkarılması gerçekleşmedi. Ancak bu konuda hazırlanmış olan tasarı; anayasanın değiştirilmiş 36.md.sine dayanılarak geçici bir yasa niteliğinde olmak üzere, kararname halinde ilan edilmiş, 1929 tarih ve 1426 sayılı “*Vilayet İdaresi Kanunu*” kabul edilinceye kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz., Coşkun ÜÇÖK, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 5.bası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972, s.190-191.

⁷³ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı Devri, 1861-1876)*, C.VII, 4.bası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.167 (sonraki atıflarda “*Osmanlı Tarihi, C.VII*” olarak kısaltılmıştır) ; BELGESAY, agm., s.215.

olacaktır. Ayrıca, devlet tarafından atanan ve hukuk işlerinden anlayan bir de memur bulunacaktır. Vilayetlerdeki büyük hukuk ve cinayet temyiz meclislerinin kuruluşu da aynıdır. Ancak bu meclis, yargıçlar müfettişi sıfat ve yetkilerini taşıyan yüksek bir yargıcın başkanlığı altında toplanacaktır⁷⁴.

1864 tarihli “Vilayet Nizamnamesi” ile, kaza, sancak ve vilayetlerde kurulan meclisler (mahkemeler) arasında bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Sancak merkezinde kurulan “meclis-i temyiz”, o sancağa bağlı bulunan kazalardaki “meclis-i deavi”lerin temyiz mercii konumunda idi. Sancak merkezindeki uyuşmazlıklar bakımından ise “meclis-i temyiz”, “deavi meclisi”nin yerini tutardı. Vilayet merkezinde kurulan “divan-ı temyiz”de de, o vilayete bağlı bulunan sancaklardaki “meclis-i temyiz”lerde verilmiş olan kararlar temyiz edilecekti. Daha sonra bu nizamnamenin mahkemeleri ilgilendiren kısmı, 1869(1286) ve 1871(1288) tarihli nizamnamelerle⁷⁵ tamamlanmış ve en son 1879(1296) tarihli “*Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu*”⁷⁶ ile nizamiye mahkemeleri kesin olarak örgütlendi. Bu yasaya göre; sancak merkez kazası dışında her kazada bir “*kaza bidayet mahkemesi*”, vilayet merkez sancağı dahil her sancakta bir “*merkez bidayet mahkemesi*” ve her vilayet merkezinde de bir “*istinaf mahkemesi*” kurulmuştu. Aynı tarihli bir fermanla⁷⁷ da, “deavi meclisi”nin adı “*kaza bidayet mahkemesi*”, “meclis-i temyiz”in adı da “*mahkeme-i temyiz*” olarak değiştirilmişti. Yapılan bu düzenlemelerle, adalet işleri yönetim işlerinden kesin olarak ayrılmıştır⁷⁸.

Dinsel hukukun dışında kalan yasaları uygulamak üzere kurulan nizamiye mahkemelerinin en önemli özelliği; toplu yargıç usulüne dayanması ve üyelerinin yarısı müslüman, diğer yarısının da gayrimüslim olmasıdır. Bu yapısı ile nizamiye mahkemeleri, laik karakterli yargı kurumları gibi görünmektedir. Gerçi bu mahkemelerin üyelerinin belirlenmesinde etken olan inanç ölçütü, laik yargı anlayışı ile bağdaşmadığı söylenebilir. Ancak, Osmanlı Devleti’nde bugünkü anlamda hukuksal vatandaşlık kavramı (ve anlayışı) bulunmadığı, toplumu oluşturan insanların inanç esasına göre sınıflara ayrıldığı ve hukuksal düzenin de bu esaslar üzerine kurulu olduğu düşünülecek olursa; mahkeme üyelerinin –yarısının islamı diğer yarısının da islam olmayanlar arasından seçilmesi gibi- “inanç ölçütü”ne göre belirlenmesinin, laik yargı anlayışı önünde ciddi bir engel oluşturmadığı sonucuna varılacaktır. Bu itibarla nizamiye mahkemeleri, müslüman olan ve olmayan halk için müşterek mahkemeler olmuşlardır.

⁷⁴ KARAL, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.167-168.

⁷⁵ Düstur, 1.tertip, C.I, s.302 vd.

⁷⁶ 1879(1296) tarihli “*Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilât Kanunu*”nun metni için bkz., Düstur, 1.tertip, C.IV, s.235 vd.

⁷⁷ Bkz., Düstur, 1.tertip, C.IV, s.703 vd.

⁷⁸ ÜÇÖK, age., s.193.

Nizamiye mahkemeleri kurulduktan sonra, şer'îye mahkemeleri ile gayrimüslim toplulukların cemaat mahkemeleri de eskiden olduğu gibi var olmaya devam edecekler ve evlenme, boşanma, miras gibi ahvâl-i şahsiyye ile ilgili uyuşmazlıklara dinsel kurallara göre bakacaklardı. Diğer bir deyişle, dinsel kurallara göre çözülmesi gereken uyuşmazlıklarda, nizamiye mahkemelerinin yargı yetkisi mevcut değildi⁷⁹. Ayrıca ticari nitelikteki uyuşmazlıklar da, ticaret mahkemelerinde görülmekteydi.

Bunun dışında; 1864 vilayet nizamnamesi ve daha sonraki diğer mevzuat ile ortaya çıkan yargı düzeni içerisinde nizamiye mahkemeleri, genel görevli ve yetkili yargı kurumları konumuna gelmiştir. Şer'îye, cemaat ve ticaret mahkemelerinin görev ve yetkileri dışında kalan bütün uyuşmazlıklar, nizamiye mahkemelerinin görev ve yetki kapsamında bulunmaktaydı⁸⁰. Hatta ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerdeki ticari uyuşmazlıklara –ticaret yasasına göre- bakma görev ve yetkisi de, nizamiye mahkemelerine aitti⁸¹.

bb) Kanunlaştırma Hareketleri

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi, şer'î hukuk ve örfi hukuk alanlarından oluşmaktaydı. Şer'î hukuk; ilahi irade mahsulü sayılan kurallarla, bu kuralların müçtehitler tarafından yorumlanmasıyla ortaya çıkan bir hukuk alanıdır. Devletin temel yasası niteliğinde olan bu kurallar, fıkıh kitaplarında yer almaktaydı. Diğer bir deyişle bu kurallar, yasa tekniğine uygun olarak kodifiye edilmiş değildi. Örfi hukuk ise; şer'î hukukun suskun kaldığı alanlarda, sınırlı yasama yetkisine dayanarak ulül-emr'in koymuş olduğu kurallarla oluşan hukuk alanıdır. Ulül-emr'e (ya da yasa yapma mevkiinde bulunan bir kuruma) böyle bir yetki (yasa yaratma yetkisi) tanınması zorunludur. Zira, yasa yaratma hak ve yetkisi bulunmayan bir siyasal otoriteden söz edilemez. İslam hukuku için de bu böyledir. Nitekim, peygamber ve hülafa-i raşidin bile, yönetim mevkiinde bulunurlarken; Tanrısal irade mahsulü olduğu kabul edilen kurallarla yetinememişler, sünnet ve icma adı altında yeni kurallar koyma gereğini duymuşlardı⁸². Sonraki dönemlerde de devleti yönetenler, hukuk yaratmaktan kaçınmamışlardı. Ancak bu kuralların şer'î hukuka aykırı olmaması gerekirdi. İşte bu noktada, örfi (sultani) hukuk kurallarının şer'î hukuka uygunluğu ve

⁷⁹ BELGESAY, agm., s.215.

⁸⁰ Joseph SCHACHT, "Mahkeme", İslam Ansiklopedisi, C.7, Maarif Basımevi, İstanbul, 1969, s.148.

⁸¹ Bkz., 1879 tarihli "Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilât Kanunu"nın 10.md.si, Düstur, 1.tertip, C.IV, s.236-237.

⁸² Bkz., MANSURİ ZADE, "Şeriat ve Kanun", Darülfunun Hukuk Fakültesi Mecmuası, S.8, 1333(1917), s.601. (eski yazı)

dolayısıyla meşruluğu, fetvalarla sağlanırdı. Bu fetvalar da, yasa tekniğinden uzak bir halde, fetva mecmualarında bulunmaktaydı.

Gerek şer'i hukukun yorumlanması ve uygulanabilir hale getirilmesi, gerekse örfi hukukun şer'i hukuka uygunluğunun denetlenmesi, ulema sınıfına ait bir görev ve yetki idi. Bu nedenle ulemanın, yasama faaliyeti konusunda etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Tanzimat dönemine kadar devam eden, fetva ve fıkıh kitaplarına dayalı bu hukuksal yapı, Batılı ülkelerin tepkisine yolaçmıştır. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, Batılı ülkeler, "kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve teb'amıza bildirelim" demek suretiyle⁸³, Osmanlı hukukunun sistemsizliğinden ve belirsizliğinden yakınmakta idiler.

Diğer yandan, mevcut hukuksal yapıdan bunalan Osmanlı halkı da, içinde yaşadığı güvensizlik ortamını giderecek yeni düzenlemelere gereksinim duymaktaydı. Bu gereksinim, devlet bakımından da sözkonusuydu. Sarsılan devlet otoritesinin yeniden tesisi, ancak, yeni ve belirli yasalarla olanaklıydı⁸⁴. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen, sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler karşısında, İslam hukuku yetersiz kaldı. Bu yetersizliğin; tek tek pozitif hukuk kuralları ile ilgili olmasının yanında ve daha önemli olarak, İslam hukukunun temel yapısı ile ilgili olması, yeni bir hukuk düzenini gerektirmiştir. Din'ler ve mezhepler arası eşitsizlik temeli üzerine kurulu bulunan İslam hukukunun, Tanzimatın getirdiği en önemli ilkelerden biri olan "eşitlik" ilkesini yaşama geçirmesi beklenemezdi. Keza Tanzimatın getirdiği diğer ilkelerin de hukuksal güvencelere kavuşturulması, ancak, laik ve evrensel karakterli yasalarla olanaklıydı.

Tanzimat dönemindeki kanunlaştırma hareketlerine, 1840(1256) yılında çıkarılan ceza kanunu ile başlanmıştır⁸⁵. Suç ve cezalarda yasallık (kanunilik) ilkesiyle bağdaşmayan "ta'zir suç ve cezaları"nın⁸⁶ yolaçtığı güvensizlik ortamı giderilmeden yapılacak yenileşme hareketlerinin olumlu bir sonuç vermeyeceği, Fermanda açıkça belirtilmiştir. Bu nedenle Tanzimat döneminde çıkarılan ilk yasa, ceza hukuku alanında olmuştur. Daha sonra kabul edilen 1851(1267) ve

⁸³ CEVDET PAŞA, Tezahir(1-12), s.63.

⁸⁴ Hıfzı VELDET, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.167-169.

⁸⁵ 1840(1256) tarihli ceza kanununun metni için bkz., Ahmet AKGÜNDÜZ, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, s.809-820.

⁸⁶ Sulhi DÖNMEZER, Sahir ERMAN, Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku (Genel Kısım), Cilt.I, 9.bası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.30 ve 117.

1858(1274) tarihli ceza kanunları ile, ta'zir sistemi⁸⁷ yerine, yeni bir ceza hukuku sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır⁸⁸.

Özel hukuk alanındaki ilk kodifikasyon ise, ticari yaşamda kendisini gösterdi. XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak Batılı ülkelerle artan ticari ilişkilerin ortaya çıkardığı sorunlar karşısında, İslam hukuku yetersiz kaldı⁸⁹. Tanzimatı doğuran en önemli nedenlerden biri olan ticari etkenler, bu alanın doğası gereği, laik ve evrensel nitelikli kurallarla düzenlenmesini zorunlu kılmaktaydı. Tanzimat dönemi ticari yaşamının gereksinim duyduğu yasa, Fransız ticaret yasasından iktibas edilerek hazırlanmış ve 1850(1266) yılında çıkarılmıştır. Bu yasalardan dışında çıkarılan daha birçok yasalarla⁹⁰ Tanzimat dönemi, hızlı ve yaygın bir yasalastırma çabasına sahne oldu.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan önce de, örfi hukuk denilen dinötesi yasalar ve yasa derlemeleri mevcuttu. Ancak, bu yasalar genel ve kapsayıcı mahiyette olmayıp, sınırlı bazı alanlara ilişkindi⁹¹ ve çoğunlukla da, eskiden beri var olan hükümlerin toplanıp tesbit edilmesi şeklinde ortaya çıkardı⁹². Bu yasaların oluşumunda, ulema etkin bir rol oynardı. Padişahın çıkardığı yasalar, fetvalarla meşruluk kazanırdı⁹³. Tanzimat dönemindeki kodifikasyon hareketleri de bir yönüyle örfi hukuk niteliğinde olmakla birlikte⁹⁴, ondan daha farklı bir anlam taşımaktadır. Bu dönemde yasaların hazırlanışı, eskiden olduğu gibi ulemanın

87 Ta'zir suç ve cezaları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkadir ÜDEH, *İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk* (çev.Akif Nuri), İhya Yayınları, İstanbul, 1976, s.201 vd.

88 Tanzimat dönemi ceza kanunları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet GÖKCEN, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları Ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul, 1989, s.11 vd.

89 TANÖR, age., s.98. ; Halil CİN,Ahmet AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, Cilt.II, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1989, s.305.

90 Tanzimat döneminde kanunlaştırma hareketleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz., VELDET, age., s.176 vd.

91 Ö.Lütfü BARKAN, XV ve XVI ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Cilt.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1943, s.LXIV.

92 Fatih'in Teşkilât kanunnamesinin giriş kısmındaki "Bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmın neslen ba'de neslin bununla âmil olalar" şeklindeki ifade, kanunnamelerin daha çok, eskidenberi mevcut hükümlerin tesbit edilmesiyle ortaya çıktığını göstermektedir. Kanunnamenin metni için bkz., Ahmet AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri) Cilt.I, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s.317. (sonraki atıflarda "Kanunnameler, C.I" olarak kısaltılmıştır)

93 Aynı kanunnamenin 37. maddesinde "....Ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir...." denilmek suretiyle, ulemanın onayı ve dolayısıyla kanunnamenin meşruluğu ifade edilmek istenmiştir. AKGÜNDÜZ, *Kanunnameler*, C.I, s.328.

94 Halil İNALCIK, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, Cilt.XXVIII, Sayı.112, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1964, s.617.

kontrolünde değildi. Tanzimat Fermanında da belirtildiği gibi yasalar, “*Meclisi Ahkâmı Adliye*” ve “*Babı Seraskeri Darı Şura*” denilen kurullarda hazırlanacak ve padişahın onayına sunulacaktı. Daha önce örfi hukukun doğrudan yaratıcısı konumunda bulunan padişah, bu dönemde onay makamı haline gelmiştir. Adı geçen kurullar yasaları hazırlarken; sadece şer’i hukuka uygunluğu değil, belki daha çok pratik ihtiyaçları da dikkate almak durumundaydılar.

Tanzimat dönemi yasaları, daha önceki örfi düzenlemelere nazaran daha genel ve kapsayıcı nitelikte idi. Bu yasalar, meşruluğun ölçüsü olmuştur. Hükümdar ve diğer devlet görevlilerinin tasarrufları, yasalara uyduğu ölçüde meşruluk kazanacaktır. Bu bakımdan “yasa” kavramı, Tanzimat hareketinin üzerinde en çok durduğu bir konu olmuştur⁹⁵.

Sonuç olarak; Tanzimat öncesi hukuksal yapı, XIX. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeleri karşılamaktan uzak kalmıştır. Geleneksel hukuk (İslam hukuku) ıslah edilerek, ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılayabilir hale getirmenin olanaksızlığı karşısında, Tanzimat döneminde yeni bir hukuk düzeninin temelleri atılmaya başlanmıştır. İslam hukukunun dışında oluşan ve laik karakterli olan bu hukuk düzeni, İslam hukuku ile birlikte ve aynı zamanda yürürlükte olmuştur.

Sonuç

Sanayi devriminin dışında ve uzağında bulunan Osmanlı Devleti, dünyada sanayi devrimini ilk kez ve en önde gerçekleştiren İngiltere ile serbest ticaret sözleşmesi imzalamıştır. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak Osmanlı ülkesi, yalnızca Batı sanayiine hammadde üreten ve yine Batı sanayi mamüllerinin açık pazarı olan bir ülke haline gelmiştir. Sözleşmenin vergilerle ilgili hükümlerinin yol açtığı büyük gelir kayıplarının yanısıra, Batı kapitalizminin üstün rekabet gücü karşısında yerli üretim sisteminin dağılması da devletin gelir kaynaklarının azalmasına neden olmuştur. Bütün bu gelişmeler karşısında, giderlerini gelirleri ile karşılayamayan Osmanlı Devleti, mali dengesini dış borçlanmalarla sağlamaya çalışmıştır. Birbiri ardına gerçekleştirilen borçlanmalarla devlet büyük bir borç yükü altına girmişti. Borçların ve faizlerinin ödenmesinde acz içine düşülünce, duyun-u umumiye idaresi oluşturulmuş ve yedi üyesinden altısı yabancı olan bu heyet, borçlara karşılık Osmanlı maliyesini kontrol etmeye başlamıştır. Devletin bağımsızlığını zedeleyen hatta ortadan kaldıran bu uygulamalar ve gelişmeler, devletin sonuna kadar devam etmiş ve bu borçlar (Osmanlı borçları), Lozan’da görüşülen en çetin konulardan biri olmuştur⁹⁶.

⁹⁵ TANÖR, age., s.98.

⁹⁶ Sina AKŞİN, “Kurtuluş Savaşında ve Lozan’da İngiltere ve Fransa ile ilişkiler”, Lozan’ın 50. Yılına Armağan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978, s.65. Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı borçlarından sorumluluğu ve ödeme takvimi için bkz., Beşir HAMİTOĞULLARI, “İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan

Ticaret sözleşmesi ve bu sözleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti için yukarıda belirttiğimiz birçok olumsuzlukları bünyesinde taşıyan bir dönem olmakla birlikte, bazı kazanımlara zemin hazırladığını da belirtmek gerekir. Evvelâ, Tanzimat hareketinin özünde bir yasallaşma olgusu bulunmaktadır. Padişah, kendi otoritesinin de üstünde bir güç tanımaktadır ki bu güç “yasa”dır. Yine bu dönemde ortaya çıkan hukuk alanındaki gelişmeler ve kanunlaştırma hareketleri, geleneksel hukuk sisteminin dışında laik karakterli yeni bir hukuk alanının oluşumuna kaynaklık etmiştir. Bu değişimden devletin kurumsal yapısı da etkilenmiş ve devlet yaşamına yeni kurumlar katılmıştır. Bütün bu gelişmeler, hukuk devletine giden yolun açılmasına ve laikleşme sürecine girilmesine katkıda bulunmuştur.